

Vakıf Kurucusu Olarak Osmanlı Esnafı (18. Yüzyıl İstanbul Örneği)

Miyase Koyuncu Kaya*

Öz

Osmanlı şehirlerinde iktisadi faaliyetleri yürüten en önemli figür olan esnafın vakıflarla doğrudan veya dolaylı ilişkileri vardı. Osmanlı esnafı genellikle vakıfların kiracısı olarak mesleklerini icra etmekteydi. Bu çalışmada esnaf, vakıflarla ilişkisinde farklı bir kimlikle yani vakıf kurucusu olarak ele alınmıştır. Esnafın bireysel olarak vakıf kurma eğilimleri ve amaçları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan 18. yüzyıl İstanbul esnafına ait vakfiyeler çerçevesinde irdelenmiştir. 18. yüzyıl İstanbul örneğinde Osmanlı esnafının vâkıf olarak kimlikleri, neleri vakfettikleri, aileleri, meslektaşlarıyla ilişkileri, vakıf şartları oluştururken yaptıkları tercihler ve beklentileri de analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: esnaf, vakıf, Osmanlı, 18. yüzyıl, İstanbul

Ottoman Artisans as Waqf's Founders (18th Century Istanbul)

Abstract

The artisans who were the most important figure carrying out economic activities in Ottoman cities had direct or indirect relations with waqfs. The artisans were usually tenants of waqf shops. In this study, the Ottoman artisans has been examined in a different way by looking at them as founder of waqfs. By using the waqfiyyes of artisans of 18th century Istanbul kept in Archives of Directorate General of Foundations, their intentions and aims to establish waqfs individually are searched in detail. By taking artisans of 18th century Istanbul as examples, their identities, their families, affiliations with their colleagues, the reasons why they tended to found waqfs, what they donated, what they expected have been analyzed.

Keywords: artisans, waqf, Ottoman, 18th century, Istanbul

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; m_koyuncu@hotmail.com

Giriş

Vakfetme fiili, hukukî bir akit çerçevesinde kişi ya da kişilerin şahsi gayrimenkul ya da menkul mallarını dinî, hayrî ve sosyal bir gayeye yönelik olarak müebbeden tahsis etmesidir (Yediyıldız 2003: 9). Osmanlı Devleti'nde vakıflar¹, hem mali hem idari bakımdan özerk kurumlar olarak, fethedilen kentlerde kültürel ve ticari kompleksler oluşturarak coğrafyayı ekonomik olarak insanlara cazip hâle getiren unsurlardan biri olmuştur (İnalçık 1994: 142-143). Vakıflar sayesinde pek çok iş alanı oluşurken yine pek çok hizmet insanlara ücretsiz olarak sunulmuştur. Böylelikle vakıflar Osmanlı şehirlerinin nüvesini oluşturmuştur (Ünsal 1984: 97-98). Şehirlerde² iktisadi hayatın başrollerindeki tüccar ve esnaf da genellikle vakıflar eliyle vücuda getirilen iş mekânlarının mukimleridir.³ Yani Osmanlı toplumunda vergi mükellefi şehirli ahali-den⁴ olan esnafın gayrimenkul vakıflarla ilişkisi bu

iş mekanlarıyla başlar. Zira çarşıda ya da hanlarda mevcut dükkânların büyük çoğunluğu vakıfların gelir kaynağını oluşturan akarât-ı mevkuftur. Kâr marjı % 5-15 civarında olan Osmanlı esnafı için çalışma mekânlarını inşa edecek finansal birikime sahip olmak çoğunlukla imkânsız görünmektedir. Vakıflar esnafın bu çıkmazını çözmekte ve fiziksel bir sermaye sağlamaktadır. İslam hukukuna göre prensipte vakıf mülkü satılamaz ve günün piyasa fiyatlarından üç yılı aşmayan kısa süreler için kiraya verilebildiğinden esnaf, gayrimenkul vakıflarda kiracı olarak bulunabilir.⁵

Gayrimenkul vakıflar esnafa çalışma mekânı hazırlarken İslam hukukuna göre uygulaması bir hayli tartışmalı olan para vakıfları⁶ da esnafın küçük ölekte nakit ihtiyaçlarını karşılamalarına imkân sağlamıştır.⁷ Gayrimenkul vakıflarda kiracı olarak para vakıflarında ise borçlu olarak vakıflardan istifade eden Osmanlı esnafı, vâkıf olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hem bireysel olarak esnaf hem de tüzel bir kişilik olarak loncalar vakıf kurucusu olabilmektedir. Esnaf loncalarının tüzel bir kişilik olarak kendi ihtiyaçlarına yönelik kurdukları bir çeşit para vakfı olan hırfet vakıfları bir başka çalışmada ele alındığından (Koyuncu Kaya, 2014) burada 18. yüzyılda İstanbul örneğinde esnafın sadece bireysel olarak kurdukları vakıflar, vakfiyeleri üzerinden incelenmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde İstanbul'da kurucularının esnaf olduğu farklı yüzyıllara ait vakfiyelerden yaklaşık % 20'si 18. yüzyıla aittir. Çalışmamızın ana kaynağı olan bu vakfiyeler 18. yüzyıl İstanbul'unda vakıf kuran esnafın tamamını elbette kapsamamaktadır. Dolayısıyla çalışmamız tüm esnafın vakıf kurma eğilimleri konusunda genelleme yapma iddiasında değildir. Çalışmamızda 18.

- 1 Vakıflarla ilgili literatür oldukça zengindir. Osmanlı'da vakıfların menşeiini anlamak için hukukî dayanaklarını bilmek önemlidir. Osmanlı vakıflarının İslam hukuku açısından değerlendirilmesi konusunda bkz. F. Köprülü (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, s.1-35; Ö. Nasuhi Bilmen (1951). *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV. cilt, İstanbul; Ali Himmet Berki (1965). "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişâfı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydeler". *Vakıflar Dergisi*, sayı 6, s.9-13; J. Barnes (1987). *An Introduction to Religious Foundations In The Ottoman Empire*, Leiden: E. J. Brill; A. Akgündüz (1988). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Basımevi
- 2 Osmanlı şehir planında egemen unsurlar cami, bedesten ve imaret siteleridir. Bu odak noktaları arasındaki çatı ise ekonomik faaliyetlerin sahası olan çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Şehrin kalbinin attığı bedesten, büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazaryeridir. Bedesten ve büyük caminin yer aldığı merkezden diğer odak noktalarına yayılmalar geniş bir caddede oluşturan uzun çarşı eksenindedir. (Özer Ergenç (1980). "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. O. Okyar ve H. İnalçık, Ankara, s.106; Y. Özkaya (1985). *XVIII. yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., s.64). Uzun çarşıda dükkânlar da dallara ayrılıp caddenin iki yanında sıralanarak bir zanaat mensup kimselerin ya da aynı tür mallar satan tüccarların yer aldığı bir pazar oluşturmaktadır. (H. İnalçık, *age*, s.142-143)
- 3 16-17. yüzyıllar Anadolu'sunda şehir ve şehirliğin iktisadi faaliyetleri hakkında bkz. S. Faroqi (1980). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge. 18. yüzyıl için S. Faroqi (1995). "Ottoman Guilds in the late Eighteenth Century: the Bursa Case", *Making A Living in Ottoman Lands, 1480-1820*, İstanbul: ISIS Press, s. 92-112.
- 4 Osmanlı toplum yapısı için bkz. H. İnalçık (1990). "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi". çev. M. Özden, F. Unan, *Türkiye Günümü*, sayı 11, Yaz 1990, s. 31; Coşkun Yılmaz (2003). "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı*, IV. cilt, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye yay., s.63.

- 5 Dükkânların kiraya verilmesinin İslam hukuku açısından değerlendirmesi için bkz. Ali Bardakoğlu (2000). "İcâre", *DİA*, c. XXI, s.379-388; Ahmet Akgündüz (2000). "İcâre-i vâhide", *DİA*, c. XXI, s. 388-389.

- 6 Konuyla ilgili olarak bkz. T. Özcan (20003). *Osmanlı Para Vakıfları, Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara.

- 7 Para vakıfları açısından esnaf tercih edilebilecek bir borçlu profili sunar, çünkü elinde ipotek edilebilecek alet edevata, gediğe sahiptir. Para vakıfları, çoğunlukla devlet tarafından yasaklanmayan %15 faiz haddini aşmayan kredi imkânı sundukları için esnafın, bireysel olarak yüksek oranlarda faizle borç veren tefecilerin eline düşmesine engel olmaktadır. Esnafın para vakıflarından istifadesi sermaye oluşturmaktan ziyade kısa süreli nakit sıkıntılarını aşma amacına yöneliktir. Bkz. M. Koyuncu (2008). *18. Yüzyıl İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

yüzyılda Osmanlı payitahtındaki esnafın kimlikleri, vakıf kurma amaç ve niyetlerine dair örnekler vakfiyeler üzerinden incelenmeye ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Mevcut vakfiyeler, şehrin iktisadi hayatının temelini oluşturan esnafın sahip oldukları mal varlıklarını, daha doğrusu vakfederek süreklilik kazandırmak istedikleri maddi varlıkları hakkında bilgi vermenin yanında, onların inanç dünyalarını, din motivasyonlarını, vakfetmenin geleceğe şamil bir faaliyet olduğu dikkate alındığında gelecek kaygılarını ya da geleceği garantiye alma isteklerini anlama açısından da büyük önemi haizdir. Bu bağlamda çalışmamız, Osmanlı toplumunun sıradan bir kesimini anlama ve incelemede vakfiyelerin kaynak olarak kullanımına da bir örnektir.

1. Vakıf Kurucusu Esnafın Kimlikleri

Vakfiye, vâkıfın vakfın teşekkülü ve işleyişi konusunda düzenlediği hüküm ve kaideleri ve bunların kadı tarafından tescilini ihtiva eden hukukî bir vesikadır. Bir vakfa dair kurucusunun ortaya koyduğu tüm şartları içeren ve bağlayıcı niteliğe sahip olan vakfiyeler, vâkıfın kimliği ile ilgili bilgiler de içerir. Yediyıldız'ın tespitlerine göre 18. yüzyılda vakıf kurucularının % 80-90'ını askerî sınıfa mensup kişiler veya onların yakınları teşkil eder. Geriye kalan %10 ise toplumun çoğunluğunu oluşturan reayadır. Reaya içinde vakıf kurucu köylüye hiç rastlanmazken tüccar ve zanaatkarların oranı %1,82'dir.⁸

VGM Arşivinde vakfiyeleri mevcut 18. yüzyıl İstanbul'da ikamet eden vakıf kurucusu esnaf arasında saraç, keresteci, hamamcı, yumurtacı, kasap, çadircı, haffaf, sabuncu, kazancı, çubukçu, kömürcü, esirci, bezzaz, kolancı ve debbağ gibi çe-

şitli meslek mensupları vardır. Bu esnaf arasında kasaplar kethüdası, yumurtacılar kethüdası gibi bir kaç tanesi halihazırda ya da daha önce esnaf idarecisi olanlar bulunmaktadır. Keresteci, esirci gibi ticari yönleri öne çıkan meslekler yanında bir dükkanda icra edilen küçük ölçekli meşguliyetler de söz konusudur. Bu bağlamda "Osmanlı esnafı"nın icra ettikleri işler geniş bir skalaya sahiptir. Esnafın iştigal ettikleri mesleği ifade eden yumurtacı, hamamcı gibi sıfatlarının yanında toplum içindeki statülerini gösteren ağa, hacı, çelebi, seyyid gibi unvanlarına da vakfiyelerde yer verilmiştir. Hamamcı bir kadın (VGMA, Defter 629. 332/277; 11 Z 1207-20 Temmuz 1797) dışında incelediğimiz esnafın hepsi de erkektir ve ikisi ağa, dördü hacı, üçü çelebi, yedisi hem hacı hem ağa, birisi seyyid, hacı ve ağa unvanlarını bir arada taşımaktadır. Vâkıfların yarısına yakını Elhâc unvanı taşımaktadır ve anlaşılan o ki söz konusu esnafın yarısına yakını hac farızasını yerine getirmiştir, dolayısıyla bu kimseler, ekonomik açıdan külfetli bir yolculuğu kaldırabilecek maddi varlığa sahiptirler.

Esnafın yarıdan fazlasının ağa unvanına sahip olması dikkat çekicidir. Zira ağa unvanı, Osmanlı Devleti'nde özellikle askeri teşkilat içinde kullanılan bir unvandır. Askeri teşkilattaki amirlerin yanı sıra saraydaki üst düzey amirlerle bazı mülki amirlerin de bu unvanla anıldığı bilinmektedir (Bowen 1960: 245-246; Huart 1945: 145-146; Sümer: 451-452). Özellikle yeniçerilerin 18. yüzyılda yaygın bir şekilde esnaflıkla uğraştıkları (Koyuncu Kaya 2013: 189-205) dikkate alındıkta ağa unvanına sahip esnafın, askerlikle bağlantıları olduğu iddia edilebilir. Ağa unvanı, 18. yüzyılda ayan aileler tarafından da yaygın olarak kullanılmaktadır ama bu durum 18. yüzyılda İstanbul'da ikamet eden esnaf için söz konusu değildir. Bu unvanın yaygın kullanımı, kelimenin etimolojik manasındaki büyüklük, ağabeylik ve dolayısıyla itibar sahibi olma durumuyla da alakalı olabilir. Osman Nuri Ergin'in kelimenin kökeni ile ilgili tespiti bizim açımızdan ilginçtir; çünkü Osman Nuri, ağa kelimesinin ahi kelimesinin değişime uğramış hali olduğunu ileri sürer.⁹ Ahi kelimesinin ahi

8 B. Yediyıldız 2003:160-164. B. Yediyıldız'ın 18. yüzyıl vakıfları ile ilgili 1975 yılında hazırladığı *Instituton du vakf au XVIII, siècle en Turquie - étude socio-historique*, başlıklı doktora tezinin, 1985 yılında Fransızca olarak yayınlanmasının ardından 1990'da Fransızca genişletilmiş baskısı yapılmıştır. Gözden geçirilmiş Türkçe baskısı ise Türk Tarih Kurumu tarafından 2003 yılında gerçekleştirilmiştir. Öncesinde ise söz konusu teze dayalı 18. yüzyıl Osmanlı vakıflarına projeksiyon çeviren bir çok makale çeşitli dergilerde yayınlanmıştır : (1980). "Vakıf Müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerine etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, s.157-161; (1982). "Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü", *Vakıflar Dergisi*, S. XIV, 1982, s.1-27; (1982). "Türk vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları*, haz. H. İnalçık, N. Göyünç, H. Lowry, c. III, İstanbul, s.143-164; (1982). "Müessese-toplum münasebetleri çerçevesinde XVIII. asır Türk toplumu ve vakıf müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. XV, s. 23-53; (1982). "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, S. XII, s. 171-190.

9 "Ağa" kelimesinin "Ahi'den muhaffef olduğu kaviyyen zannedilmektedir. Çünkü bu tarikata mensup olanların isimlerinin evveline "Ahi" ilavesiyle Ahi Ahmed, Ahi Çelebi suretinde telaffuz ve tesmiye edilmekte olduğu malumdur. Mürûr-ı zaman ve kesret-i istimâl ile Ahi, ağaya tahavvül ederek Efen-di veya paşa gibi isimlerin sonuna ilave edilegelmiştir. "Daha" yahud en son imla ile "dahi" veya "dahiden muhaffef olması bu faraziyyeye kuvvet vermektedir. O. Nuri Ergin 1922: 551; 1995: 525.

(Çağatay 1997: 46), ağa kelimesinin de köken itibarıyla aka'dan (Pakalın 1983: 22) geldiği ve her ikisinin de ağabeyliği, büyük kardeşliği ifade ettiği göz önünde bulundurulursa vakfiyelerde sıkça karşımıza çıkan bu kelime, sahibine toplum içinde itibar atfeden bir tabirdir. Bununla birlikte Osman Nuri'nin kurduğu ahi-ağa bağlantısından, ağa unvanlı kimselerin, ahiliği yansıtacak bir tarikat ya da dinî öğretileri benimsemiş kimselere verildiği sonucu çıkarılmamalıdır.¹⁰ Ahi kelimesinin ağa'ya dönüştüğüne de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira 18. yüzyıl gibi bir dönemde özellikle debbağ esnafı arasında ahi, ahi baba¹¹ tabirleri kullanılmaya devam etmektedir. Dolayısıyla, kanaatimizce vâkıf esnafın isminin yanında yer alan "ağa" tabiri, ahilikle olan bir bağlantıya işaret etmemektedir. 18. yüzyıl gibi bir dönemde toplumda daha yaygın bir şekilde kullanılan ağa kelimesi, halk nezdinde itibar gören, maddi zenginlik sahibi kimselere yakıştırılan bir tabir olarak kimi esnafa da atfedilmiştir. Yine de esnaf arasında askerlikle bağlantılı olmaları sebebiyle bu unvana sahip olanların mevcut olmaları ihtimalini de tamamen yabana atmamak gerekir.

Seyyid unvanı, Hz. Peygamberin soyundan gelenlere verilir ve Osmanlı Devleti'nde seyidlerin bir takım örfi vergilerden muaf tutulmaları servet sahibi olmalarının yolunu açacak işlerle uğraşmalarını sağlamışsa (Küçükbaşçı 2001: 40-43) da seyidler kasaplık (Kasap ustalarından es-Seyyid El-hâc Mehmet Ağa ibni es-Seyyid İbrahim Ağa. VGMA, Defter 742, 293/125; 15 C 1197-20 Mart 1783) gibi maişetlerini kazanacakları farklı mesleklerle de iştigal etmişlerdir. Çelebi kelimesinin kökeni ile ilgili kesin bir bilgi yoktur (Osmanlı'da çelebi unvanının kullanımı ile alakalı olarak bkz. Yörük 2011: 290-297). Okuma bilen, kibar adam gibi manalara gelen Rumca efendi kelimesi, zamanla çelebi kelimesinin yerini almıştır (Barthold 1965: 19; Barthold 1945: 369-370). İlmiye mensubu kimselere atfedilen kibarlık, nezaket, terbiyeli olma gibi an-

lamaları ihtiva eden çelebi kelimesi ilmiye mensupları, dinî erkân, büyük tüccarların oğulları ile ölen ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini, servetlerini sürdüren kimseler için de kullanılmaktadır (Ergenç 2006: 245-247). Vakfiyelerimizde çelebi unvanı verilen Saraç Mustafa Çelebi (VGMA, Defter 737, 63.32, 15 S 1156- 10 Nisan 1743), Çubukçu Hüseyin Çelebi (VGMA, Defter 739, 61.32; 29 Rebiülahir 1170-21 Ocak 1757) ve Kolancı Ömer Çelebi'nin (VGMA, Defter 624.491.439; 13 RA 1163- 20 Şubat 1750) vakfettikleri gayrimenkul ve para, diğer vâkıf esnafına nazaran oldukça cüz'îdir. Tüm mal varlıklarını vakfetmedikleri ya da bizim elimizdeki vakfiyelerin onların tüm vakfiyeleri olmama ihtimali Saraç Mustafa Çelebi ve Çubukçu Hüseyin Çelebi'nin zenginliği hakkında kesin yargılara ulaşmayı zorlaştırır da kendilerine yakıştırılan bu unvanın zenginliklerinden ziyade karakterlerinden ya da ailelerinden geldiği söylenebilir. Her iki esnafın da diğer esnafa nisbetle daha genç oldukları da düşünülebilir.

Aile bireyleri hakkında bilgi edinebildiğimiz esnaf sayısı pek fazla değildir. Müteveli vazifesini kendilerinden sonra aile bireylerine bırakma eğilimi çocuklarının olup olmadığı ya da eşlerin hayatta olup olmadığı hakkında kimi zaman ipucu verir. Bilgi sahibi olduklarımız arasında Trabzonlu Kazancı Mustafa (VGMA, Defter 627, 342/174; gurre-i Saffer 1195- 27 Ocak 1781)'nın aynı mesleği icra eden bir oğlu vardır. Kazançlarını birbirinden ayrı değerlendiren kazancı Mustafa ve oğlu birlikte bir vakıf kurmuşlar ve müteveli vazifesini de sırasıyla üstlenmişlerdir. Esnafın çoğu çocuk sahibidir, Haffaf El-hâc Ali'nin dört kızı ve dört oğlu vardır (VGMA, Defter 1615,1/1; Gurre-i Z 1128- 16 Kasım 1716). Saraç El-hâc Süleyman Ağa'nın da hem kızı hem de oğulları olduğunu tahmin ediyoruz çünkü tüm mal varlığını bir aile vakfına çeviren Saraç Süleyman, kendisi ve karısından sonra müteveli olarak *mutlaka inâs ve zükûr beraber olmak* (VGMA, Defter 624,65/30; Gurre-i C 1164- 27 Nisan 1751) üzere çocuklarını tayin etmiştir. Ekmekçi Hasan en az iki defa evlenmiştir ve dört- beş tane cariyesi vardır. Kendisi hiç çocuk sahibi olmamışsa da eşlerinin başka kimselerden çocukları vardır (VGMA, Defter 738,133/80; 10 R 1160- 21 Nisan 1747).

Vakfiyeleri mevcut esnafın icra ettikleri meslekler çeşitlilik arz ettiği gibi sahip oldukları unvanları da muhtelifdir. Esnafın hepsinin de ağa, hacı, efendi, seyid gibi unvanların bir ya da daha fazlasına sa-

10 M. Zeki Pakalın, Osman Nuri'nin kurduğu ahi-ağa bağlantısına ihtiyatlı yaklaşır. Pakalın, ağa tabirinin halk ve esnaf arasında kullanımının sonraki dönemlerde olduğunu, böyle bir bağlantı olsa idi ağa kelimesinin sadece bu tarikata ve esnafa özgü olması gerekeceğini ifade eder. Ağa kelimesinin önce ıstılah olarak var olduğunu, halk arasında ise sonradan yaygınlaştığını belirtir. (Bkz. Pakalın 1983: 21-22).

11 "...Galata'ya muzâfe Kasımpaşa'da vâkı' Sinan Paşa ve Kasım Paşa vakıflarından debbağhane ustalarından ahi babaları Molla Halil bin el-Hâc Hüseyin ve kethüdaları İbrahim Efendi ve yiğitbaşlarından el-Hâc Mehmed..." *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi* 2 1997: 41, 7/92/290, fi evâil S 1178/31 Temmuz-9 Ağustos 1764.

hip olmaları toplum içinde ya maddi varlıkları ile ya da ailelerinden gelen itibar sebebiyle kayda değer bir konum ve mevkie sahip oldukları düşünülebilir. Unvan kullanımının Osmanlı toplumunda yaygınlığı meselesi bir kenara bırakılır ve vakfiyelerde esnafa hasredilen unvanların da itibar ve maddi varlığa işaret ettiği düşünülürse, vâkıf esnafın gelir durumları ve sahip olduklarının maddi karşılığı farklı olsa da esnaf içinde refah seviyesi düşük sayılmayacak bir konumda oldukları ileri sürülebilir.

2. Esnafın Vakıf Kurma Nedenleri

Kişilerin vakıf kurma amaçları konusunda farklı görüşler vardır. Vakıflar, vakfiyelerde de yer alan Hz. Peygamber'in "*İnsanoğlu ölünce ameli sona erer, ancak şu üç şey müstesna: sadaka-i cariye, istifa-de edilen ilim ve kendisi için dua eden salih evlat.*" (Müslim, *Sahih-i Müslimi Vasiyet*, 14; Ebu Davud, *Es-Sünen*, Vesâyâ, 14) hadisindeki sadaka-i cariye kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Vâkıfların ölümlerinden sonra da sevap kazanma isteği vakıf kurmalarının sebeplerindendir. Dinî motivasyon, ahlak öğretileriyle de desteklenir.¹² İslam'da ana prensip, dünyevî ve uhrevî meselelerin müştereken ele alınması şeklindedir ve iktisadî faaliyetler, ahlakî prensiplerle iç içe düzenlenmiştir. Bu bağlamda İslam iktisadi sisteminde özellikle miras hukuku, ferdî mülkiyet neticesinde servetlerin belirli ellerde birikimini önleyen bir mekanizma şeklinde geliştirilmiştir. Bu yüzden muayyen prensiplere aykırı vasiyetler yani serveti teraküm ettirici vasiyetler İslamiyet'te yasaklanmıştır. İslam'da prensip, miras yoluyla servetin dağılımını sağlamaktır (Zaim 1992: 25-26). İslam'ın yaklaşımında amaç, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile âdil gelir dağılımının sağlanmasıdır.¹³

Osmanlı'da vakıf kurma amaçları konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Gibb ve Bowen (Gibb, Bowen 1950: 169) vakıf kurucularının özellikle askerî sınıftan olmasına dikkat çekerek vakıf yoluyla servetin müsadereye uzak tutulması çabasının

altını çizer. Baer, Mısır'da vakıflardan bahsederken kuruluş amaçlarıyla ilgili olarak aile adını devam ettirme, nüfuzunu pekiştirme, müsadereye maruz kalmayarak miras yoluyla mal varlığını koruma, ödenmeyen borçlara teminat oluşturma amaçlarından bahseder (Baer 1969: 79). Barnes, Osmanlı genelinde tüm vakıfların tahminen %90'ında vakıf kurucularının askerî sınıfa mensup olduğunu ve bu sebepten vakfın ailevî amaçlarla kullanımının hiç kimse tarafından sorgulanmadığını ileri sürer (Barnes 1987: 43). Çizakça da Tanzimat'a kadar yönetici zümrenin bir üyesinin mülkünü ancak vakfa dönüştürerek, yani Allah'ın mülkiyetine geçirerek koruyabildiğini vurgular. Bir mülkün Allah'ın mülküne dönüştürülebilmesi için olmazsa olmaz şart ise, o mülkün bu dönüşümden önce tartışmasız bir şekilde özel mülk statüsünde olmasıdır. Bu da mülkün vakfedilmesi ile mümkündür (Çizakça 2000: 6). Pamuk'a göre vakıf kurma eğilimi ile müsadere doğru orantılıdır; çünkü kişiler vakıflar yoluyla mülkiyet haklarını koruma altına almak istemektedir. Pamuk'un bu iddiasının gerekçesi, vakıf kurma girişimlerinin en çok kolaylıkla servet oluşturabilen ancak servetleri görevlerine bağlı kalan ve görevlerinden ayrıldıktan sonra aynı derecede kolaylıkla müsadereye uğrayabilen görevlilerden gelmesidir (Pamuk 2007: 84).

17. yüzyılda Bursa'da aile vakfı sayısının oldukça düşük olduğunu, aslan payını tamamen toplum yararına yönelik olan vakıflara ait örneklerle ispatlayan Gerber, müsadere endişesinin vâkıflar açısından öneminin abartılmaması fikrindedir (Gerber 1998: 157-158). Rıfaat Ali Abou-el-Hac ise miri toprakları ya da emlâkı vakfa dönüştürmenin yalnızca ailelerin yararına olmadığını, aynı zamanda söz konusu vakıfların mütevellisi olarak görev yapan ulemanın da bundan yararlandığına dikkat çeker (Abou-el-Hac 2000: 83). Vakıf kurucularının amaçları ile ilgili tartışmalar büyük ölçüde vâkıfların yüksek gelir sahibi, üst düzey idareciler olması durumunda yapılmaktadır. Esnaf gibi gelirleri kısıtlı, vergi ödemekle mükellef kimselerin vakıf kurma amaçları ise irdelenmemiştir. Müsadere gibi bir tehdit altında olmayan, teşhir edecek kadar servete sahip olmasının çok da mümkün olmadığı düşünülen kimseleri vakıf kurmaya iten saikler neler olabilir? Tek tek vakfiyelerden yola çıkarak ele alacağımız örnekler bize Osmanlı toplumunun sıradan bireylerinin elindeki gayrimenkulünü ya da nakdini hangi niyet ve amaçla toplumsal kullanı-

12 "Yemeye yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeye yarar elbise bulursan çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çekirtme, eğer sana başkası eziyet ederse, tahammül et." *Atabetü'l-Hakayık* 1992: 85-95; Kutadgu Bilig'de de malın kişiyi kullanması yerine, kişinin malı kullanması öğüdü verilir ve bunun yolu da malın insanlara dağıtılması, insanların yedirilmesi ve içirilmesi. "Malını insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına sen onu kullan" Yusuf Has Hacib 2003: 96.

13 "(Servet), içinden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın." *Kur'an-ı Kerim*, Haşr Suresi, 7. Ayet.

ma açık hale getirdiği hakkında düşünme imkânı verecektir.

İncelediğimiz vakıfların yaklaşık % 20'si hayrî geri kalanı yarı ailevî vakıf niteliğindedir. Yarı ailevî vakıflarda vâkıf, kendisinin ya da bir başkasının kurmuş olduğu hayrî bir müessesenin varlığının devam etmesi için yani vazifelilerin maaşları, tamiir giderleri vs. için mülklerinden bir kısmını bağışlamaktadır. Vakfın idaresi ise vâkıfın ailesine ait olduğu gibi vakıftaki çeşitli görevler de aile üyeleri arasında paylaşılmaktadır.¹⁴ Vakıf kurucusu olarak esnafın hayrî amaca matuf kurmuş oldukları vakıflardan beklentileri nelerdi? Hayrî amaçla vakıf kuran esnaf, dinî motivasyonla mektep, cami, abdesthane gibi mekânlar inşa ettirip burada görevlendirecekleri kimselere vazifeleri mukabilinde değişen miktarlarda maaşlar da bağlamışlardır. İmam, müezzin, mektep muallimi ya da talebelerinden uhrevî hayatlarına dair beklenti ve istekleri de vardı. Müslüman mezarlığının bakım ve temizliği, cenazelerin yıkanacağı suyun ısıtılacağı kazanın tasarrufu gibi ölüme ve ölümlere saygının yanında kendileri ve eşleri ya da anneleri için dua beklentileri hemen her vakfiyede karşımıza çıkan şartlar arasındadır. İslam'da ezan, imamet, Kur'an ve diğer dinî ilimleri öğretme faaliyetlerinin ücretle yapılması caiz görülürken Kur'an okuma gibi sırf ibadet sayılan dini mükellefiyetler karşılığında ücret alınması caiz görülmemiştir (Bardakoğlu 2000: 388). Oysa vakfiyelerin çoğunda detaylı listeler halinde belirli gün ve vakitlerde belli duaların okunması şartı getirilmiştir. Mesela, Esirci Topal Mahmud Ağa (VGMA, Defter 742. 419.174; 15 CA 1199- 26 Mart 1785), Firuz Ağa Camiinde cuma ve pazartesi günleri akşam namazı sonrasında Nebe suresinin tilavet edilerek sevabının zevcesinin ruhuna hediye edilmesini istemektedir. İstanbul'un farklı yerlerindeki altı camide farklı gün ve namaz vakitlerinin ardından vaaz verilmesi ve İhlas suresinin okunması gibi şartları havi vakfının giderleri için Haffaf El-hâc Ali (VGMA, Defter 1615.1.1; Gurre-i Z 1128-16 Kasım 1716), %15 kâr haddi ile işletilmek üzere 3500 kuruş ve 1100 zira (yaklaşık 635 metrekaare)

büyükliğündeki arsasının kirasını bağışlamıştır. Anlaşılan o ki dinin hükümlerinin ötesinde yıllardır uygulanan ve devam ettirilen dinî motifler gelenek halini almış, toplum nezdinde sevap kazanılacağı fikrini de doğurmuştur.

Hayrî vakıflar arasında yer alan ve vâkıf esnaf arasında tek kadın olan Cedid Hamamcısı İbrahim kızı Hatice Hatun 1500 kuruşunu vakfetmiştir. Hatice Hatun'un medeni durumu ya da çocukları konusunda vakfiyesi bize ipucu vermemektedir. Hatice Hatun, vakfettiği paranın akar satın alınarak kiraya verilmesi ve kiradan elde edilen gelirlerin ise vakfiyesinde sıraladığı hayrî amaçlara hizmet etmesini şart koşmuştur. Ancak uygun yerlerden hemen akar alınamayacağının farkında olduğundan satın alma işlemleri öncesi paranın *alâ vecihî'l helâl istirbâh* olunmasını talep etmiştir. Mütevelli olarak ise herhangi bir aile ferdini değil seyyid unvanlı ilmiye sınıfına mensup bir kişiyi tayin etmiştir. (VGMA, Defter 629,332/277; 11 Z 1207-20 Temmuz 1797). Bazen ahiret saadeti için hayrî amaca matuf bir şart ortaya konulurken aile bireylerinin de durumdan nemalanması söz konusudur. Mesela, Kömürcü El-hâc Osman (VGMA, Defter 736, 209/94; 13 ZA 1154- 22 Aralık 1741) akar alınarak kiraya verilmesi şartıyla vakfettiği 1700 kuruştan elde edilecek gelirden damadı Şeyh Hasan Efendi'ye de pay ayırmıştır. Şeyh Hasan Efendi, Cerrah Mehmet Paşa Câmiinde perşembe günü öğleden sonra vaaz u nasihat edecek, bulunan cemaat üçer ihlas okuyarak Kömürcü El-hâc Osman'ın ruhuna belli bir ücret karşılığında hediye edecektir. Kapıcı esnafından Mehmet Ağa (VGMA, Defter 570,84/52; 21 CA 1202- 28 Şubat 1788) ise mahallesindeki câmi de her sene Regaib gecesinde mevlid-i şerif okunması, ardından üç kişiye birer aşır-ı şerif tilâvet ettirilip, önce Hz. Peygamber ve ehline sonra anne babası, eşi ve vefatından sonra da kendi ruhuna hediye edilmesi şartıyla 1000 kuruş vakfetmiştir. Bağışladığı para, muhasebe giderleri dışında dua okuyanlara, güzel koku ve dağıtılmak üzere alınacak elvân şekere, gece yakılacak muma ayrılmıştır.

Vakfiyelerin ekseriyetinde vâkıflar, hayatta oldukları sürece öncelikle kendilerini ardından evlatlarını mütevelli olarak tayin etme eğilimindedirler. Evlatlarından sonra kimi zikrettikleri onların aileleri dışındaki en yakın çevrelerinde kimlerin olduğunu gösterir. Keresteci El-hâc Süleyman (VGMA, Defter 624, 229/174; 25 RA 1148- 15 Ağustos 1735) ölümünden üç gün önce 1000 kuruş vakfetmeyi

14 B. Yediylidiz, vakıfları hayrî veya şer'î, aile vakfı ve yarı ailevî vakıflar olmak üzere üç kategoride inceler. Hayrî vakıflarda vâkıfın ilahi lütuf ve bazen sosyal nüfuz dışında bir beklentisi yoktur. Aile vakıflarında ise vâkıf, vakıf gelirlerinin ölümünden sonra ailesine ve nesline tahsis edilmesini şart koşar. Yarı ailevî vakıflar, hem hayrî vakıfların hem de aile vakıflarının unsurları kapsar. Yarı ailevî vakıflar özellikle 18. yüzyılda yaygın olarak karşımıza çıkan vakıf türleridir. Yediylidiz 2003: 17-18.

vasiyet etmiş ve terekisinin 1/3'ünden bizzat kendisinin daha önce Ayazma Kapısı haricinde bulunan el-Hâc Davud Mescidi'ne vaz' eylediği minber için bu miktar ayrılmıştır. Kendisi ve evlatlarından sonra mütevellî vazifesinin *keresteci esnafından müstehakk* olan birine verilmesini şart olarak öne sürmüştür. Çadircı el-Hâc Ahmed Ağa (VGMA, *Defter* 730, 89/54; Gurre-i S 1145- 24 Temmuz 1732) da çok sayıda gayrimenkulünü vakfederken mütevellî olarak kendisi ve evlatlarının ardından *çadircı taifesinden istikâmet ile ma'ruf bir kimsenin* tayin edilmesi şartını koşmuştur. Trabzonî Kazgancı el-Hâc Süleyman Ağa (VGMA, *Defter* 627, 342/174; Gurre-i S 1195- 27 Ocak 1781) ve aynı zamanda meslektaşı olan oğlunun 400'er kuruş vererek kurdukları nukûd vakfının mütevellisi de önce oğlu Kazgancı Hüseyin Ağa sonrasında ise Kazgancılar Çarşısı vakfının mütevellisi her kim ise o olacaktır. Örneklerdeki gibi esnafın kan bağıyla birbirlerine yakın kimselerden sonra meslektaşlarına öncelik bahşetmeleri, lonca çatısı altında bütünleşmelerinin, aralarındaki dayanışma ve işbirliğinin tezahürüdür. Haffaf El-hâc Ali, vakıf şartları arasına Ramazan'da küçük büyük ihtiyacı olanlara kapama, papuç, iç edik satın alınarak dağıtılması maddesini ekleyerek dolaylı yoldan mesleğine katkı sağlamaktadır (VGMA, *Defter* 1615, 1/1; Gurre-i Z 1128- 16 Kasım 1716). Çadircı Ahmed Ağa, mütevellî tayin etmenin yanında mütevellîlerin denetimini de çadircı esnafı ileri gelenlerine tevcih etmiştir. Bir *hıyanet zuhûr ederse yine çadircı taifesinden* müstahak bir kimsenin mütevellî olması yolunu da açmıştır. Çadircı esnafının dükkanlarının önünün süpürülmesi için günlük 1,5 akçeye bir kişinin görevlendirilmesinin yanında çadircı esnafının fakirlerini de koruyacak şekilde aralarından 10 tanesine belli bir meblağın verilmesini, Çadircı el-Hâc Mustafa Muallimhanesi'ne devam eden yirmi fakir çocuğa elbise satın alınması ve onlara her yıl 30'ar akçe ödenmesi, çadircı ustaları vakıflarına kimler katip, câbî olursa onların kendi vakfında da aynı vazifeleri icra etmesini vakfiye şartları arasında sıralamıştır. Çadircı Ahmed Ağa'nın mensubu olduğu esnaf teşkilatına yönelik bir nevi ayrıcalıklı bir tavır sergilemesini, Bahaeddin Yediıldız, *vakıfların bütün toplumu kuşatacak bir biçimde bir sosyal dayanışma müessesesi olmak için dar grupların kabuğunu tamamen kıramadığı* (Yediıldız 2003: 166) şeklinde değerlendirir. Ancak yakın çevrenin

korunup gözetilmesinin¹⁵ genel olarak İslamî bir prensiptir. Çadircı Ahmed'in de kan bağı dışındaki en yakın çevresi mensubu olduğu meslek birliğidir ve dolayısıyla söz konusu esnaf, dayanışma ve yardımlaşmanın bir tezahürü olarak maddi varlığını meslektaşlarının refah ve iyiliğine hasretmeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla her vakfın tüm toplumu kuşatacak nitelikte olmaması, vakıf müessesesinin tamamen dar grupların kalıbını kıramadığı anlamına gelmez.

Toplunun genelini kuşatacak şekilde eğitim faaliyetlerinin finanse edilmesi vâkıfların amaçları arasında sıklıkla karşımıza çıkar. Örneğin, Sabuncu el-Hâc Ali Ağa (VGMA, *Defter* 627, 34/12; 29.10.1186/23 Ocak 1773), iki ayrı hissedeki değirmenlerinden ve bağışladığı 2000 kuruşla alınacak akardan mütemadiyen gelecek kira gelirlerini daha önce kendisinin inşa ettirdiği sıbyan mektebinin tüm ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfetmiştir. Haffaf el-Hâc Ali ve Kasap ustalarından es-Seyyid el-Hâc Mehmet Ağa, sıbyan mekteplerinin personel ve öğrenci ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik bağışlar yapmışlardır. Günümüzde devlet ya da ücret karşılığında özel müteşebbislerin sunduğu eğitim hizmetleri, Osmanlı toplumunda kişisel bir menfaat gözetilmeksizin vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Câmî, mescit gibi dini yapıların inşası yanı sıra bunların hayatiyetinin devamlılığını sağlamak için temizlik, aydınlatma giderlerinin karşılanması için belirli ücretlerin tahsis edilmesi de vakfiyelerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Dinî yapıların hem fiziksel olarak hem de fonksiyonel olarak varlıklarını devam ettirmeleri amaçlanmıştır. Kendileri ve daha önce vefat eden yakınları adına özellikle belirli günlerde dualar okunması ve karşılığında ücretler ödenmesi vakıfların genel amaçları arasındadır ve oldukça yaygındır. Dinî hassasiyetler ve dinle özdeşleşen geleneklerin ön plana çıkması, vâkıfların toplumun hepsine hizmet etmeyi amaç edinmediği anlamına gelmez. Örneğin, Tirevî Bezzaz el-Hâc Mehmet Ağa (VGMA, *Defter* 628, 745/429) İstanbul'da bir câmî yakınına kiremit çatılı, taş tekneli, altı musluklu büyük bir abdest mahalli yaptırırken memleketi Tire'de de farklı iki yerde kuyu açtırıp tamirleri ve devamlılık

15 "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbirşeyi ortak koşmayın. Sonra naya, babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, akraba olan komşulara, yakın komşulara, yanında bulunan arkadaşta, yolda kalanlara, sahip olduğunuz köleye iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseyi sevmez." Kur'an-ı Kerim, Nisa Sûresi, 36. ayet.

larını sağlamak için para vakfetmiştir. Vakıf kurucu esnaf, herhangi bir sosyal katmanla sınırlandırma-ya yol açmayacak şekilde toplumun temel ihtiyaçlarına da vakfiyelerinde yer vermiştir.

Bu analizler çerçevesinde Osmanlı toplumunun kalbur üstü denilebilecek maddi zenginlik ve statüye sahip kimselerin vakıf kurma amaçları arasında yer aldığı tartışılan müsadere endişesi ya da zenginliğini ifşa etme arzusunun incelediğimiz esnaf için geçerli olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Hayrî vakıflar, küçük meblağlarda bağışlanan paralardan meydana gelirken yarı ailevî vakıflar bünyesinde bir ya da daha fazla gayrimenkulü barındırmaktadır. Her ikisinde de hayır amaç ve içeriklerinde farklılık yoktur; belirli gün ve vakitlerde Kur'an-ı Kerim okunması, vâkıflar adına dua edilmesi gibi. Elinde biriktirdiği cüz'i miktarda parası dışında bir "dünyalığı" olmayan kimselerin, bu parayı vakfetme sebepleri, sürekli bir hayra dönüştürerek ölümlerinden sonraki hayatlarına manevî bir yatırım yapma arzularıdır. Ayrıca bu durum, Osmanlı toplumunda vakfetme eyleminin kişilerin maddi varlıklarının büyüklüğüyle alakalı olmadığı, toplumun hemen hemen tüm katmanlarında var olduğuna işaret eder.

Yarı ailevî vakıfların yaygınlığı -yukarıda sözü edildiği üzere B. Yediyıldız'ın tespitlerini doğrular şekilde- 18. yüzyıl vâkıflarının tümünün genel eğilimiyle paralellik göstermektedir. Esnaf, bir yandan hayır yaparken diğer yandan da ailesinin ya da kendisini ait hissettiği grubun -ki söz konusu esnaf olunca bu grup lonca teşkilatı oluyor- geleceğini ve refahını gözetir bir tavır sergilemektedir. Yarı ailevî vakıflarda menkul ve gayrimenkul birlikte ya da sadece gayrimenkuller vakfedilmiştir. Özellikle sahip olunan gayrimenkullerin yarı ailevî vakıfların belli başlı unsuru olması, gayrimenkulün ailenin ortak malı olarak değerlendirildiği anlamına gelir. Vâkıf, aile bireylerinin kullanımını garantiye aldığı bu malı aynı zamanda hem toplumun yararına sunmakta hem de kendisinin ve sevdiklerinin ölümünden sonraki hayatlarında işe yarar hâle getirmektedir. Vâkıfların kendileri ve yakınları için özellikle ahirete matuf duaların sürekli olması ve toplumda yaygın inançların ihyası arzusu, maddi zenginliklerinin yakın çevresinin istifadesine sunulması isteği ile bütünleşmiştir. Bu istek ve arzu da vâkıfın kimliğinden yani esnaf olup olmamasından ziyade içinde yaşadığı zamanın ve toplumun temsilcisi olmasından kaynaklanmaktadır.

3. Esnafın Vakfettiği Malları

Vakıflar, gayrimenkul, menkul ya da her ikisinin vakfedilmesiyle kurulabilmektedir. Gayrimenkul durumu, kira getiren bir mülkün bağışlanmasını içerir. Vakıflar, vakfiyelerinde açıkça ve ayrıntılı bir şekilde belirlenen amacını finanse eder. Çalışmamızın ana kaynağı vakfiyeler içinde sadece ikisi para vakfı iken diğer vakıfların hepsi de hem gayrimenkul hem de menkul malların birlikte vakfedildiği örneklerdendir. Mesela, Keresteci Elhâc Süleyman (VGMA, *Defter* 624, 229/174 ; 25 RA 1148- 15 Ağustos 1735) 1000 kuruşunu, Çubukçu Hüseyin Çelebi (VGMA, *Defter* 739, 61/32; 29.4.1170- 21 Ocak 1757) ise 400 kuruşunu "onu onbir buçuk hesabı üzere alâ vechi'l helâl rehn-i kavi ve kefl-i melî yahud ikisinden biri ile i'mâl ... " diyerek nemalandırıp tevliyetini ailelerine tevcih ettikleri hayrî amaçlı vakıflar kurmuşlardır. Vâkıf esnaf, gayrimenkul olarak kendi yaşadığı evini, hali hazırda kirada olan başka ev ya da odalarını ve dükkanlarını vakfetmiştir. Gayrimenkul satın alabilecek miktarda para bıraktığında ise çoğunlukla akar satın alınıp vakfına eklenmesi ve bunların da icareteyle taliplilerine kiraya verilerek gelecek gelirlerin vakfın giderleri için kullanılmasını şart koşturmaktadırlar.¹⁶

Günümüzde İstanbul Beyoğlu ilçesi sınırları içinde olan Hüseyin Ağa Camii yakınında ikamet etmiş Saraç el-Hâc Süleyman Ağa (VGMA, *Defter* 24, 65/30; Gurre-i C 1164- 27 Nisan 1751) ile yine aynı mahallede yaşamış olan Çadircı El-hâc Ahmet Ağa'nın (VGMA, *Defter* 730, 89/54; Gurre-i S 1145-24 Temmuz 1732) vakfettikleri gayrimenkullerin sayısı dikkat çekicidir. Hem Süleyman Ağa'nın hem de Ahmed Ağa'nın vakfettikleri gayrimenkulleri onları 18. yüzyılın kendi maişeti derdine düşüp elindeki tekelleri koruma çabası içindeki esnafın (Koyuncu Kaya 2009: 261-276) dışında değerlendirmemiz gerektiği düşüncesini doğrular. Ancak saraç ve çadircı olmaları onların esnaf dünyasıyla bağlantılarının da mutlak surette varlığına işaret eder. Süleyman Ağa, *eğer ve sair at takımlarıyla meşin ve sahtiyan üzerine sırma ve iplikle işleyerek mevâd-ı muhtelif yapan bir esnafdır* (Şemseddin Sami 1900: 614). Sahip olduğu gayrimenkullere

16 Sultan Beyazıt Camii şerifi yakınlarında ikamet eden Ekmekçi El-hâc Hasan ibni Hüseyin ibni Yunus bizzat oturduğu iki katlı evi vakfederken yaşadığı sürece kendisinin, sonrasında da karısı ve üvey oğlunun günlük 4 akçe icare-i müeccele ödemesi şartını getirerek vakfının varlığını garanti altına almak istemiştir.

bakınca yaptığı işin ticarî yönünde güçlü bir pozisyonda olduğu, ya da saraya ve varlıklı bir zümreye hitap eden ürünler yapan ayrıcalıklı konumda bir saraç olduğu düşünülebilir. Ailesi kanalıyla maddi açıdan yüklü bir varlığa sahip olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Çadircılık mesleğinin ordu ihtiyaçlarıyla bağlantısı dikkate alındığında ise Çadircı Ahmet Ağa'nın doğrudan devletin ihtiyaçlarına yönelik bir meslek icra etmesinin yanında ayrıca ağa titrinin kendisine askerî bir unvan olarak verildiği de değerlendirilebilir.

Saraç Süleyman Ağa'nın vakfettiği gayrimenkullerinin tamamı evdir; sadece Beşiktaş Sinan Paşa-yı Atik mahallesinde 228 zira (yaklaşık 130 metrekare) arsa üzerindeki evin altında bir dükkan vardır. Farklı büyüklük ve özelliklere sahip 52 adet ev ile birbirine bitişik 9 odanın büyük çoğunluğu Galata ve Kasımpaşa'nın mahallelerinde toplanmıştır.¹⁷ Bir kaç tanesi üç katlı olan evlerin geriye kalanının tamamı iki katlıdır ve çoğunlukla gelir seviyesi pek de yüksek olmayan kimselere hitap eden küçük mekânlardır. Hepsinde de birden fazla oda, sofa, tuvalet bazılarında özellikle üst katlarda dehliz yani koridor mevcuttur. Birden fazla mutfığa sahip evlerin yanında mutfığı olmayan evler de vardır. Bu durum, evlerde bazı odaların aynı zamanda mutfak olarak kullanıldığına işaret eder. Su ihtiyacını karşılamaya yönelik bazıları müşterek çoğunluğu ise müstakil bi'r-i mâ ve sahrınçlar¹⁸ evlerin olmazsa olmazları arasındadır. Evler arasında en küçükleri Tophane Firuz Ağa mahallesi ile Kasımpaşa Yahya Kethüda mahallesinde bulunan 80'er zira (yaklaşık 46 metrekare) arsa üzerindeki evlerdir. 850 zira (yaklaşık 485 metrekare) ölçüsüyle en

geniş arsa üzerine yapılan ev ise Kasımpaşa Surûri Efendi mahallesindedir. Geniş arsalar üzerinde bulunan evlerin çoğunlukla meyveli meyvesiz ağaçları olan bahçeleri vardır. Saraç Süleyman Ağa'nın sahip olduğu evlerin hemen hepsi bir ya da iki cadde ile çevrilidir. Evin yanı başından ana ya da ara yolun geçmesi 18. yüzyıl İstanbul'unda mülkün değerini artırıyor ise Süleyman Ağa'nın satın alırken özellikle bu duruma dikkat ettiği düşünülebilir. Vakfettiği evlerin hiç birisi bizzat kendisi ve ailesinin ikamet ettiği ev değildir ve muhtemelen Süleyman Ağa'nın Hüseyin Ağa Camii yakınlarındaki evi daha büyük ve donanımlıdır.

Çadircı Ahmed Ağa'nın vakfettiği gayrimenkul sayısı (25 ev, 3 dükkan, bahçe, bağ) daha az olmakla birlikte evleri daha donanımlıdır; bazılarında fırın, balkon, şerbethane gibi muhtelif bölümler vardır. Ahmed Ağa şehrin belli bir bölgesi yerine birbirinde uzak yerlerde bahçe, bağ, dükkan ve ev sahibi olmayı tercih etmiştir.¹⁹ Saraç Süleyman Ağa'nın bir, çadircı Ahmed Ağa'nın iki bakkal dükkanı da evlerin altında mahalle aralarında yer alır. Bakkal gibi halkın gündelik acil ihtiyaçlarına cevap veren esnaf, halkın kolaylıkla ulaşabileceği mekanlarda yer almakta ve örneğin kunduracılar gibi çarşı düzeni içinde çalışması devletçe de ısrarla istenen esnafın dışında kalmaktadır. Vakfiyelerdeki gayrimenkullerin her birinin değerini bilemediğimiz için Saraç Süleyman'ın ya da Çadircı Ahmed'in mal varlıklarını sayısal olarak zikretmemiz mümkün değildir. Her ikisi de aynı mahallede ikamet eden, aynı unvanlara sahip bu iki esnaf, genel olarak 18. yüzyıl Osmanlı esnafı göz önünde bulundurulduğunda istisnai varlıklı kesime mensuptur.

Yukarıda vakfettikleri gayrimenkulleri detaylı şekilde yer alan biri saraç diğeri çadircı iki vâkıf, in-

17 Evlerin sayı ve mahallelere göre dağılımı şöyledir: Galata haricinde Tophane Firuz Ağa mahallesinde 6 ev; Tophane İbrahim Efendi mahallesinde 4 ev; Tophane Cihangir'de 5 ev; Tophane'de Fındıklı Selime Hatun mahallesinde 5 ev, Tophane Fındıklı yakınlarında Kazganbaşı mahallesinde 3 ev; Kasımpaşa Seferikoz mahallesinde 1 ev; Tophane Fındıklı camii yakınlarında 1 ev; Tophane Sefer Kethüda mahallesinde 1 ev; Kasım paşa Sururi Efendi mahallesinde 1 ev; Tophane Yahya Çelebi mahallesinde 2 ev; Tophane Müeyyedzade mahallesinde 1 ev; Tophane Karabaş Mustafa Ağa mahallesinde 1 ev; Galata Alacamescid mahallesinde 2 ev; Galata haricinde Şahkulu mahallesinde 9 ev; Kasımpaşa Tozkoparan mahallesinde 2 ev; Kasımpaşa Sururi Efendi mahallesinde 1 ev; Kasımpaşa Yahya kethüda mahallesinde 3 ev; Kasımpaşa Kamer Hatun mahallesinde 1 ev; Kasımpaşa Tahte'l kadı mahallesinde 1 ev; Beşiktaş Sinanpaşa-yı Atik mahallesinde 1 ev; Kumkapı yakınlarında Katip Kasım mahallesinde 1 ev ve Şahkulu mahallesinde birbirine bitişik dokuz adet müteahhilin odaları.

18 Yağmur sularını biriktirmek için bina altında ve toprak içinde yapılan etrafı duvarlı su mahzeni.

19 İstanbul Şeyh Ferhat mahallesinde 1 ev; Çadircı Ahmet mahallesinde 1 ev; Galata Müeyyedzade mahallesinde 3 ev; Beşiktaş Sinanpaşa'da 3 ev; İstanbul İshak Bey mahallesinde 1 ev; Galata haricinde Kamer Hatun mahallesinde 1 ev; Galata Şehsüvar mahallesinde 1 ev; Kasımpaşa Santamarko mahallesinde 3 ev; İstanbul Silivrikapısı dahilinde İbrahim Paşa çarşısında bir kasap dükkanı; Galata Tophane Tumtum Mahallesinde 1 ev; İstanbul Samatya kapısı dahilinde El-hâc Hasan mahallesinde meyveli ağaçlar olan bir bahçe ve 150 ziralık arsa; Beşiktaş'ta bakkal dükkanı ve 1 ev; Fenerkapısı Nişancı Cafer mahallesinde 1 ev; Galata Sultan Bayezid mahallesinde 2 ev; İstinye nahiyesine tâbi Arnavud karyesinde bir bakkal dükkanı ve 2 ev; Kumkapı yakınlarında İbrahim Paşa mahallesinde 1 ev; Kasımpaşa Kitehorya mahallesinde 1 ev; Edirnekapısı kurbinde Çakırağa mahallesinde 1 ev; Üsküdar'a tâbi İstavriz karyesinde 1 ev ve yıllık 50 akçe mukataalı 4 dönüm bağ.

celediğimiz vakfiyelerdeki esnaf arasında oldukça dikkat çekicidir. Her ikisi de aynı mahallede ikamet etmekte ve oturdukları ev hariç tüm mal varlıklarını ailelerinin geleceğini düşünerek bağışlamış görünmektedirler. Kurmuş oldukları yarı ailevî vakıfları için bağışladıkları evler, 18. yüzyıl İstanbul’unda toplumun yaşam alanlarının büyüklükleri ve bölümleri hakkında bizi aydınlatmaktadır. Genelde yüz ölçümleri küçük, iki katlı bir kaç bölümden oluşan bu evlerde kimlerin ikamet ettiğini, evlerin gayrimenkul değerlerini - zaman zaman kiralari dışında- maalesef tahmin edebileceğimiz verilere sahip değiliz.

Saraç Süleyman Ağa ve Çadırcı Ahmed Ağa dışındaki esnaf arasında gayrimenkul bağışlayanlara bakıldığında, sahip oldukları yegâne gayrimenkullerin genelde bizzat ikamet ettikleri evleri ve kimi zamanda dükkanları olduğu görülmektedir. Esnafın vakfettikleri para kimi zaman cüz’i miktarda olsa da herhangi bir gayrimenkul satın alınabilecek düzeye ulaştığı da vâkidir. Elinde bir gayrimenkul satın alacak miktarda para olan esnafın, parasını gayrimenkule çevirmek yerine neden elinde tuttuğu belli değildir ama Osmanlı toplumunun para biriktirme veya tasarruf etme alışkanlığı olduğu düşünülebilir. Ancak çoğunluk biriktirdiği paranın bir gayrimenkul satın alınabilecek düzeye gelene kadar işletilmesi yönünde vakfiyelerine şart koymuştur. Vakfedilen gayrimenkul ya da menkuller konusunda esnafın toplumun genelinden farklı bir tavır sergilediği ve esnaf olmasının ayrıca bir özelliği olduğunu söylemek mümkün değildir.

4. Vakıf Kurucusu Esnafın Tercihleri

Vakıf kurucu esnaf, ne tür vakıfları neden tercih etmiş olabilir, mütevellî atarken nelere öncelik vermiştir, vâkıf menkul ya da gayrimenkul mallarının işletilmesi hususunda nelere dikkat etmiştir gibi soruların cevapları da vakfiyelerde bulunabilir. Esnafın bireysel olarak kendi mallarından kendi adlarına kurduğu vakıflar, sadece nukûd vakfı şeklinde olduğu gibi çoğunluk itibarıyla gayrimenkul ve menkul vakıfların her ikisini de içeren niteliktedir. Yani gayrimenkuller yanında özellikle vakıf çalışanlarının giderlerinin karşılanması amacıyla işletilmek üzere para da vakfedilmiştir. Dikkate değer bir nokta ise 1000 kuruş üzerinde vakfedilen paraların belli bir ribh oranı ile işletilmesi yerine akara satın alarak kiralınmasının ve bu kira gelirinin giderlere harcanmasının tercih edilmesidir. Menkulün, gay-

rimenkule istibdâli yoluyla tekrar gayrimenkullerin vakfedilmesi doğrudan menkul vakfedilmesinden daha yaygın ve tercih edilen bir yöntemdir. Vâkıflar, gayrimenkulleri, paraya göre hem kâra dönüştürülmesi daha kolay hem de geleceğe daha garanti bir yatırım olarak değerlendirmektedirler. Paranın vakfedilmesi hususunun İslam hukukunda tartışmalı bir mesele olması, riba/faiz konusunda hassas davranıldığı gibi bir durumun toplumun sıradan insanların dünyasında da mâkes bulduğunu ve dolayısıyla esnafın para vakfına ihtiyatlı yaklaştığını söylemek de mümkündür ama yine de genelleme yapmak için elimizdeki veriler yeterli değildir. Kabul gören ve uygulamada para vakıflarının yaygınlaştığı böyle bir dönemde kanaatimizce gayrimenkul satın alınabilecek miktardaki paraların daha somut sabit ve sürekli gelir kaynaklarına tercih edilmesi eğilimi vardır. Ayrıca mevcut para vakıflarında da oran *alâ vecî’l-helâl* vurgusu yapılan ve de devletçe izin verilen % 15’tir. Elimizdeki bütün vakfiyelerde vakfedilen paraların nema oranı da %15’tir. Mesele yüksek faiz oranlarıyla parayı işletmek değil yasal sınırlar içinde kurulan vakfın hayrî amaçlarını yerine getirebilmesine imkân sağlayacak gelirin devamlılığını sağlamaktır.

Vâkıflar ister doğrudan gayrimenkulleri olsun isterse de vakfettikleri paranın akara dönüştürülmesi yoluyla olsun gayrimenkullerinin kiralınması konusunda birisi²⁰ hariç genelde icareteyn²¹ usulünü tercih etmektedirler. Vâkıflar neden icareteyn usulünü tercih etmiştir? Çift kira anlamına gelen icareteyn sözleşmesiyle kiracı icâre-i muaccele denilen ve hemen hemen gayrimenkulün gerçek değerine yakın bir meblağı (Akgündüz 2000: 389) ve icâre-i müeccele denilen cüz’i bir miktarı ise günlük, aylık periyotlarla düzenli ödemekle mükelleftir. İcareteyn sözleşmesinde vakıf mülkünün rakabe ve zatı vakfa, tasarruf hakkı ise kiracıya aittir (Ömer Hilmi Efendi 1890: 87). İcareteyn usulünün revaç

20 VGMA, Defter 626.1.269.401 3 Z 1165- 12 Ekim 1752 Yumurtacı El-hâc İbrahim Ağa, vakfettiği zeytin bahçeleri ve terzi dükkanının icâre-i vahide ile talip olana kiralınmasını istemektedir.

21 Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya-i Kebir vakfından icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele şeklinde 33 debbağa çalışma yeri tahsis etmiş ve bu uygulama hem devlet hem de debbağlar tarafından bir imtiyaz olarak değerlendirilmiştir. (Ahmed Refik Altınay 1931: 9) İcareteynin başlangıcı kimi kaynaklarda Kanuni Sultan Süleyman (*Düstur* 1872: I. cilt: 232; N. Öztürk 1983: 110.) dönemine kadar götürülürken kimi kaynaklarda ise 1020/1611 tarihli bir irâde uygulamanın başlangıcına delil olarak gösterilir. (Sıdkı 1922: 6; Ömer Hilmi Efendi 1890: 85; Ali Himmet Berki 1940: 34-35).

bulmasının en önemli nedeni gayrimenkul vakıflar için en büyük tehlike olan yangınlar ve yıkıcı depremlerdir.²² Böyle bir durumda vakfın kira getiren gayrimenkul sermayesi yok olduğunda vakıf işlemez hâle gelmektedir.²³

Vâkıf açısından bakıldığında icâre-i muaccele, vakfın devamını garanti eden toplu bir miktar nakit manasındadır ve olası istenmeyen bir durumda atıl hâle gelen vakıf sermayesini yenilemeyi mümkün kılar.²⁴ Muaccele ile vakıf mal tamir edilecek ve harap olması önlenecektir. Kiracı, muacceleli mütevelliyeye teslim ederse vakfın tamiri müteveli tarafından yürütülür ya da icâre-i muaccele mahsuben kendisi de tamir edebilir (Akgündüz 2000: 389). Vakfiyelerde icâre-i muaccele miktarı hakkında bilgiye yer verilmemiştir ama günlük 1 akçe, 4 akçe gibi evler için ödenen icâre-i müeccele miktarlarını öğrenmek mümkündür. İcâre-i müeccele, cüz’i de olsa düzenli ve sürekli periyotlarla ödenmek zorunda olduğundan kiracıya her daim mülkün sahibi olmadığını hatırlatır.²⁵ Ancak

22 1701 (Bedesten yangınları), 1709 Hocaapaşa, 1715 Bayezid, 1716 Saraçhane, 1718, 1723 Karaman çarşısı, 1742 Kadırga, 1750 Kapalı Çarşı (Muhtemelen 80000 ev yanmıştır. (R. Mantran 1990: c.I, 38; O. Nuri Ergin 1995: III. cilt, s.1183-1238.), 1756, 1782 ve 1787 (sur dışında şehrin üçte ikisi yanmış ve muhtemelen 40000 kişi hayatını kaybetmiştir.) yangınları birçok dükkân ve hana zarar veren yangınlardan belli başlılarıdır. 1766’da yaşanan büyük deprem İstanbul’a büyük zarar vermiştir

23 “Binaenaleyh, buna bir çare olmak üzere müsakkafatı harâb olmuş olubda, imarına kudreti olmayan ve başka suretle dahi imarı mümkün olamıyan müsakkafat-ı mevkûfede icareteyn suretile tasarruf usulü ihdâs olunarak hacet hususi olsun, umumi olsun, zaruret mezelesine tenzil olunur ve zaruretlar memnu’ olan şeyleri mübah kılar.” (Ö. H. Efendi 1890: 86)

24 Kiracı açısından icareteyn usulünün en önemli özelliği süresiz kiracılık hakkıdır. Kiracı tasarruf hakkını üçüncü bir kişiye devredebilir, sadece çocuklarına miras bırakabilir. Çocukları yoksa diğer varislerine bu hak geçmez, vakfa geri döner. İcare-i müeccele, kiracının mülk üzerinde sahiplik iddiasında bulunmasına engel teşkil eder. Ancak süresiz kiracılık hakkı ve çocuklarına miras bırakabilme olanağı zamanla vakıf gayrimenkuller üzerinde kiracıların tasarruf hakkının ötesine geçmesi yolunu açmış ve vakıflara zara vereci bir hale gelmiştir.

25 Kira bedeli, gayrimenkulün konum ve özelliklerine göre tespit edilen bir rayice göre belirlenmektedir ve kira miktarları vakfiyedeki şekliyle kalmamakta, günün şartlarına ayak uydurmaktadır ki hukuken de bunun bir sakıncası yoktur. Kiracının muhatabı olan mütevellinin kirada değişim konusunda hukuku yanında bulması paranın istikrarının bozulduğu, enflasyonist eğilimlerin arttığı dönemlerde kira artışı istemesi devlet nezdinde kabul görmüştür. Tahsin Özcan, Osmanlı esnafıyla ilgili fetvaları incelediği eserinde esnaf vakıf ilişkisinde kira konusu üzerine çok sayıda örnek verir. Örneğin; Zeyd vakfettiği dükkânların her biri yevmi birer akçeden ziyade icar olunmaya deyü şart ettiği vakfiye-i ma’ûlun bihâsında mestûr iken mütevellisi Amr talib olanlara birer akçeden ziyade icâre kâdir olur mu? El-cevab: olur. Mentezade

18. yüzyıl boyunca revaç bulan bir uygulama olan icareteyn, vakıfların daimi kiracılarıyla kiracının kiracısı ve hatta özel mülk sahipleriyle onların kiracıları arasında da yapılmıştır. Böylece sahiplik, bir mülk parçasında hak iddiasında bulunanlar arasında karmaşık ilişkilerle şekillenen muhtemel bir hak halini almıştır (Akarlı 1986: 226).

Vakfiye hukukî bir belgedir ve şartları bağlayıcıdır. Ancak vâkıf dilediğinde vakfiyesinde belirttiği şartlardan rücû etme hakkına sahiptir ve vâkıf esnaf arasında bu haklarını kullanarak şartlarında değişiklik yapan sayısı az değildir. Saraç Hüseyin Ağa, iki gayrimenkulünü vakfetmiş ancak altı yıl sonra şartlarından rücû ederek 50’den fazla evinin vakfını tescil ettirmiştir. Önceden sadece hayrî amaçlarla vakfettiği Kumkapı yakınlarındaki Katip Kasım Paşa mahallesinde 137 zira (yaklaşık 78 metreka-re) üzerinde üst katta bir oda, bir sofa ve mutfak ile alt katta bir oda, bir sofa, bir mutfak, bir tuvalet ve ortak kuyusu olan ev ile Galata Mevlevihanesi yakınlarında Şahkulu mahallesinde alt ve üst katlarda ikişer oda, birer dehliz, birinde bi’-i mâ diğerinde sahrınç birbirine bitişik dokuz adet evli odaları yerine Galata haricinde Tophane Firuz Ağa mahallesinde üst katta dört oda, dehliz ve alt katta iki tuvalet, meyveli meyvesiz ağaçların olduğu bir bahçe, bir kahveci dükkânı ve sokak kapısı olan bir ev ile Tophane İbrahim Efendi mahallesinde 170 zira (yaklaşık 97 metreka-re)dan fazla arsa üzerinde üst katta iki oda, bir sofa, bir dehliz, bir tuvalet, alt katta iki oda, bir sofa, mutfak, avlu, bahçe, ortak kuyusu ve iki sokak kapısı olan evini vakfetmiştir. Hayrî amaçla altı yıl önce vakfettiği ev ve birbirine bitişik dokuz odayı ailesinin vakfiyyet üzere tasarrufuna ayırdığı 50’ye yakın yeni vakfettiği evlerin arasına eklemiştir. Önceden akar satın alınması kaydıyla vakfettiği 1000 kuruş ise sabit kalmıştır. Gayrimenkullerin kiraya verilmesiyle elde edilecek gelirlerin verileceği hayır işlerini ise biraz daha genişletmiştir. Saraç Hüseyin Ağa, başlangıçta sadece iki gayrimenkulünü vakfederek hayrî amaçla kurduğu vakfını tamamen değiştirmiştir. Hayrî amaçlarını genişleterek tüm mal varlığını ailesinin geleceğini de garanti altına alacak şekilde vakfetmeyi tercih etmiştir. Saraç Hüseyin Ağa’nın rücû hakkı kullanmasının sebebi, vakıf kurma niyet ve amacındaki değişikliklerdir.

Abdürrahim Efendi, Fetevâ-yı Abdürrahim I-II, İstanbul, Dârü’l-tibâati’l-âmire, 1827, I. cilt, s.50’den naklen T. Özcan (2003): 352.

Ekmekeçi El-hâc Hasan'ın 13 yıl, 4 yıl ve yaklaşık 7 ay öncesi tescil ettirdiği üç ayrı vakfiyesindeki şartlarından vazgeçmesi ve yeni şartlar ortaya koymasının sebebi belgede açıkça ifade edilmese de şartların muhtevassından anlaşılmaktadır. Ekmekeçi Hasan, Sultan Bayezid-i Velî Câmii yakınında Taht-ı Kapan sokağında bizzat oturduğu evi daha önce zevcesi Aişe binti Elhâc Hasan ve onun çocuklarının tasarrufuna vakfetmiştir. Bu evin dışında yine aynı mahallede birbirine bitişik yıllık 450 akçe mukataalı arsa üzerindeki iki evi ile 1500 kuruşunu vakıf malları arasına eklemiştir. Değiştirdiği şartlara göre 500 kuruş daha eklemiş ve müteveli elinde hıfz olunmak ve mahalledeki Müslüman cenazelerinin yıkanmasında kullanılmak üzere 18 vukiye kazan ile büyük bir saç ayağını da bağışlamıştır. Oturduğu evin kendisinden sonra tasarruf hakkıyla ilgili yaptığı değişiklik Ekmekeçi Hasan'ın Aişe Hanımdan boşanıp Emine Hatun adında yeni bir kadınla evlenmesi sebebiyledir. Ekmekeçi Hasan'ın kendi çocuğu olmadığından eşi Emine ve oğlunun vefatından sonra evin tasarruf hakkı amcasının oğlu ve onun çocuklarına geçecektir. Evi kullanan herkes günlük 4 akçe icare-i müeccele vermekle yükümlüdür. Evin tamiri ve bakımı ikamet eden kişiye aittir. Aişe ve Afife adlarında iki azadlı kölesine aynı mahalledeki bitişik evlerde günlük birer akçe kira karşılığında oturmaları; toplamda 2000 kuruşu bulan vakfettiği parayla akar satın alınarak evlerin mukataalarının ödenmesi vakfın şartları arasındadır. İlginç olan Ekmekeçi Hasan'ın eşi ve azad ettiği altı cariyeye farklı ücretler mukabelesinde duagû²⁶ vazifesi verilmesini şart koymasındır. Böylelikle o, hizmetinde bulunan kadınların hepsinin de gelecekte mağdur olmaması adına bir önlem almıştır. Duagû vazifesi tamamen bu kadınların geleceği düşünülerek vakfiyede yer almıştır; zira vefat ettiklerinde duagû vazifesi mahlul olup söz konusu ücretler vakıf çalışanlarının maaşlarına eklenecektir. Kadınlara duagû vazifesi yoluyla bir nevi maaş bağlama yöntemi Ekmekeçi Hasan'a mahsus değildir. Haffaf Ali de kızlarını duagû vazifesine tayin etmiştir.

Esirci Topal Mahmud Ağa da farklı tarihlerdeki üç vakfiyesini iptal edip yeni satın aldığı ve satan kişilere icareteyn usulü ile kiraladığı iki ev ve bir bakkal dükkanını vakfetmiştir. Vakfettiği 1000 ku-

ruşa da akar alınıp icareteyn usulü kiraya verilmesini istemiştir. Esirci Mahmud vakfettiği malları değiştirmekle kalmamış müteveli olma vazifesini kendisinden sonra çocukları yerine Firuz Ağa Câmii imamlarına bırakmıştır. Vakfını en azından kendisinden sonrası için yarı ailevî bir vakıf olmaktan çıkararak tamamen hayrî vakfa dönüştürmüştür; fakat bu tavrının nedeni belli değildir. Bir önemli husus da vakıflarının nezaretinin Dârussaâde ağalarına bırakılması isteğidir. Yaptığı meslek ve kimliği nedeniyle Dârussaâde ağalarıyla iletişim ve bağlantısı olan Esirci Topal Mahmud Ağa, vakfını ailesi dışında çevresindeki en yakın kimselerin nezaretine devrederek güvence altına almıştır.

18. yüzyıl taşradan büyük şehirlere özellikle de payitahta göçlerin yoğun yaşandığı bir dönemdir (Aktepe 1958: 1-30). Kimin ne zaman İstanbul'a geldiği tam olarak tespit edilemese de Trabzonî, Tirevî gibi lakaplar kişilerin memleketleri hakkında ipucu verir. Lakap olarak kullanmasalar da çalışmamıza konu olan esnafın vakfiyelerine derc ettikleri şartlar onların memleketleriyle organik bağlarını devam ettirdiğini ya da bir nevi vefa borçlarını ödemek istediklerini gösterir. Kasap ustalarından es-Seyyid el-Hâc Mehmet Ağa (VGMA, *Defter* 742, 293/125; 15 C 1197- 20 Mart 1783), vakfettiği 3500 esedî kuruşla akar satın alınıp icareteyn usulüyle kiradan elde edilen gelirin Eğin kazasının bir köyünde yaptırdığı cami, mektep ve çeşmenin giderlerine harcanmasını istemektedir. Yumurtacı El-hâc İbrahim Ağa'ya (VGMA, *Defter* 626, 1. 269/401; 3 Z 1165-12 Ekim 1752) ise memleketi Edremit'in Temaşalık köyünde zeytin bahçesi miras kalmıştır. Biga'da ise bir kepenk terzi dükkanı mevuttur. Süleymaniye Câmii yakınında Kiraslı Mes-cidi mahallesinde ikamet eden Yumurtacı İbrahim Ağa, memleketindeki gayrimenkullerinin kirasından elde edilecek geliri yaşadığı şehirde bir câmi-de öğrencilere ilim öğretilmesi yolunda vakfetmeyi tercih etmiştir. Tirevî Bezzaz el-Hâc Mehmet Ağa (VGMA, *Defter* 628.765.429; 23 R 1202- 1 Ağustos 1788) ise hem yaşadığı şehir hem de memleketine hayır eserleri yaptırmıştır. İkamet ettiği mahallede bir caminin yakınına kiremid puşideli çatı altına kuyu ve tulumbası olan altı musluklu bir abdesthane inşa ettirmiştir. Memleketi Aydın'ın Tire kazası Çengelaltı köyüne ise iki kuyu açtırıp tüm bu hayırlarının devamlılığını sağlama adına tamir masrafları ve sair giderler için akar alınıp kiraya verilmesi şartıyla 3000 kuruş bağışlamıştır. Sabuncu el-Hâc

26 Vakıf kurucularının bazı arzularının gerçekleşmesi gayesiyle Allah'a dua eden kişiye verilen özel isim, profesyonel okuyucu. (Yediyıldız 1983: 53).

Ali Ağa ise bir miktar parasından ve Nevşehir'deki iki farklı değirmende olan hissesinin kiraya verilmesi ile elde edilecek geliri hem Nevşehir'deki mektebin giderleri hem de İstanbul'da Ahi Çelebi Câmîinde vaaz verilmesi şartıyla vakfetmiştir. Vâkîf esnafın İstanbul'u memleketleriyle bağlayacak tarzda vakıflar kurmaları, memleketleriyle iletişimin ve maddi-manevi bağlarının kopmadığını göstermektedir.

Sonuç

Örneklerini 18. yüzyıl İstanbul'undan verdiğimiz kurucusu esnaf olan vakıfların çoğunluğu yarı ailevidir ve gayrimenkullerin parayla birlikte vakfedilmesi tercih edilen usuldür. Az sayıdaki salt para vakfında devletçe izin verilen nema oranı üzerine çıkılmamış ve zaten çoğunlukla paranın işletilmesi de tercih edilmemiştir. Vakfedilen paralarla akar alınıp icareteyn usulüyle kiraya verilip kira gelirinin hayrî işlerde kullanılması eğilimi vardır. Hacı, ağa, çelebi gibi unvanları taşıyan vâkıflar, günü birlik maişet derdindeki esnaf profilinin dışındadır. Vâkîf kurma eğiliminde olan daha çok da gayrimenkul vakıfları tercih eden örneklerimizdeki esnaflar, maddi açıdan varlıklı kimseler gibi görünmektedir. Müteveli seçimlerinde vâkıflar kendilerinden sonra çocuklarını sıralarken sonrasında kendi yaşam çevrelerine yakın kimseleri tercih etmişlerdir. Konumuzun failleri esnaf olunca, Osmanlı esnafı arasında dillendirile geline dayanişma ve işbirliği vakfiyelere de yansımıştır. Vâkıflar mensubu olduğu loncalarına yönelik şartlarla da mesleklerinin hayatlarının önemli bir parçası olduğunu hatırlatmaktadırlar. Mensubiyet meselesine gelince İstanbul'da ikamet etmelerine rağmen Anadolu'dan kendileri ya da babalarının geldiği memleketlerini de unutmamışlardır. Onlar, payitaht ile taşra arasında iletişimlerini devam ettirmektedirler. Kimi esnaf memleketindeki bir gayrimenkulünü vakfedip İstanbul'da hayrî bir amaca kanallize ederken bir çoğu memleketlerinde câmî, mektep, çeşme gibi toplumsal istifadeye yönelik hayrî hizmetlerinin devamlılığını sağlamak için İstanbul'daki bir akarını ya da parasını vakfetmeyi tercih etmiştir. Farklı zamanlarda tescil ettirdikleri vakfiyelerdeki şartları değiştirme hadisesi de azımsanmayacak sayıdadır ve her birinin sebebi farklıdır. Aslında bu durum, vâkîf yaşadığı müddetçe vakıfların esneklik payının var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Vâkıfların sıklıkla kullandığı rücû hakkı, onlara medenî, ekonomik, sosyal durumlarının değişimiyle birlikte hem uhrevî hem dünyevî anlamda geleceğe matuf planlarını değiştirme, yenileme, yeniden düzenleme imkânı vermektedir.

Çalışmamızın ana kaynağı olan vakfiyeler dikkate alındığında farklı iş kollarına mensup esnaf göze çarpmaktadır. Maddi varlıkları konusunda sayısal bir değer ifade etmek mümkün olmasa da bağışladıklarının kendilerine ait mal varlıkları olduğu dikkate alındığında birbirinden farklı gelir düzeylerine sahip esnaf tipleri karşımıza çıkmaktadır. Elbette hepsinin de tüm mal varlıklarını bağışladığını düşünmemek gerekir. Ancak özellikle sayfalarca mal varlığı listesi içeren iki vakfiye sahibi esnafın tüm mal varlıklarını ailelerinin yararına vakfa dönüştürdükleri iddia edilebilir. Ufak tefek işlerle gündelik maişetini kazanan üç beş kuruşa sahip esnafın yanında Osmanlı payitahtının bir çok mahallesinde çeşit çeşit büyüklük ve değerde gayrimenkule sahip esnafın - belki daha doğrusu tüccarın- varlığı söz konusudur. Tüm olasılıklara karşın vakfiyeler, bize Osmanlı esnafının maddi gücünün ne olduğunu kesin ifadelerle tanımlamamızın mümkün olmadığını göstermektedir.

Vâkîf esnafın vakîf kurma amaçları arasındaki dinî motifler içeren niyet ve şartlarını da sadece esnafa özgü bir durum olarak değil Osmanlı toplumunun genel eğilimi olarak görmek gerekir. Dolayısıyla vakfiyelerde gördüğümüz esnaf, Osmanlı toplumunun sıradan kesiminin bir yansımasıdır. Ancak esnafı farklı kılan bazı eğilimlerin de altı çizilmelidir. Esnafın hayatında ailesinden sonra belki kimi zaman ailesiyle aynı derecede önemli olanlar mensup olduğu loncası ve meslektaşlarıdır. Esnaf, meslektaşlarının refahı ve geleceğini de hesaba katmaktadır. Tıpkı loncaya aidiyet gibi memleket aidiyeti ve vakfetme eyleminde bulunurken memleketini de göz ardı etmeme esnaf konusunda önemli ayrıntılardır. Sınırlı sayıda vakfiye temelinde 18. yüzyıl İstanbul'unda vakîf kurucu esnaf hakkında ulaştığımız bu sonuçlar, çeşitli arşivlerden farklı zaman dilimlerinde farklı şehirleri ve farklı sosyal katmanları merkeze alacak geniş ölçekli başka çalışmalara vesile olabilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye Defteri (VD) 570, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 737, 738, 739, 742, 1615.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abou-el-hac, Rifaat Ali (2000). *Modern Devletin Doğası*, çev. O. Özel, C. Şahin, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Akarlı, E. Deniz (1986). "Gedik: implements, mastership, shop usufruct and monopoly among İstanbul artisans, 1750-1850". *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, s.225-231.
- Akgündüz, Ahmet (1988). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Basımevi.
- Akgündüz, Ahmet (2000). "İcâre-i vâhide". *DİA*, c. 21, s. 388-389.
- Akgündüz, Ahmet (2000). "İcareteyn". *DİA*, c. 21, s.389-391.
- Aktepe, Münir (1953). "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar". *Tarih Dergisi*, c. IX, S. 13, s. 1-30.
- Altınay, Ahmed Refik (1931). *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul.
- Atabetü'l- Hakayık (1992). çev. R. Rahmeti Arat, Ankara: TTK Basımevi.
- Baer, Gabriel (1969). *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago.
- Bardakoğlu, Ali (2000). "İcâre". *DİA*, c. XXI, s.379-388.
- Barnes, J. (1987). *An Introduction to Religious Foundations In The Ottoman Empire*, Leiden: E. J. Brill.
- Barthold, W. (1945). "Çelebi". *İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.369-370.
- Barthold, W. (1965). "Çelebi", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c. II, Leiden: E. J. Brill, s.19.
- Berki, Ali Himmet (1965). "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişâfı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler". *Vakıflar Dergisi*, sayı 6, s.9-13.
- Berki, A. Himmet (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.
- Berki, Ali Himmet (1940). *Vakıflar*, İstanbul: Cihan Kitaphanesi.
- Bilmen, Ö. Nasuhi (1951). *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV. cilt, İstanbul.
- Bowen, H. (1960). "Agha". *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, c. I, Leiden: E. J Brill, s. 245-6.
- Çağatay, Neşet (1997). *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara: TTK yay.
- Çizakça, Murat (2000). *A Philanthropic Foundations: The Islamic World from the seventh century to the Present*, İstanbul.
- Düstur* (1289/1872). I. Tertip, I. cilt, İstanbul.
- Ergenç, Özer (1980). "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri". *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. O. Okyar ve H. İnalçık, Ankara.
- Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ergin, O. Nuri (1922). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul (Osman Nuri Ergin (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul.
- Faruqi, S. (1980). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge.
- Faruqi, S. (1995). "Ottoman Guilds in the late Eighteenth Century: the Bursa Case". *Making A Living in Ottoman Lands, 1480-1820*, İstanbul: ISIS Press, s. 92-112.
- Gerber, Haim (1998). *Economy and society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs.
- Gibb H. ve H. Bowen (1950). *Islamic Society and the West*, I. cilt, Londra: Oxford University Press.
- Huart, C.L. (1945). "Ağa", *İslam Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, s.145-6.
- İnalçık, Halil (1990). "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", çev. M. Özden, F. Unan, *Türkiye Günlüğü*, sayı 11, Yaz 1990.
- İnalçık, Halil (1994). "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600". *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. H. İnalçık, D. Quatert, Cambridge University Press.

İnciciyan, G. (1976). *XVIII. Asırda İstanbul*.

İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi 2 (1997). İstanbul Külliyyatı VIII, yay. haz. A. Tabakoğlu, A. Kal'a vd., İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay.

İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi (1998). yay. haz. A. Kal'a vd., İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

Koyuncu, M. (2008). *18. Yüzyıl İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Koyuncu Kaya, M. (2009). "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnafın Mali Durumuna Örnekler". *EKEV Akademi Dergisi*, 13 (40): 261-276.

Koyuncu Kaya, M. (2013). "Esnaf Loncalarında Yeniçeriler". *History Studies*, 5 (4): 189-205.

Koyuncu Kaya, M. (2014). "Hirfet vakfı". *Ahilik Ansiklopedisi*, Yusuf Küçükdağ, Y. Erdemir, B. Şahin (ed.), c. I, Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 462-464.

"Köprülü, F. (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, s.1-35.

Küçükbaşçı, M. Sabri (2001). "Seyyid", *DİA*, c.37, s. 40-43.

Mantran, Robert (1990). *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. Ali Kılıçbay, E. Özcan, I. cilt, Ankara: TTK yay.

Ömer Hilmi Efendi (1307/1890). *İthâfu'l Ahlaf fi Ahkâmü'l Evkâf*, İstanbul.

Özcan, Tahsin (2003 a). *Osmanlı Para Vakıfları, Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara.

Özcan, Tahsin (2003 b). *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul: Kitabevi.

Özkaya, Yücel (1985). *XVIII. yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay.

Öztürk, Nazif (1983). *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü

Pakalın, M. Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pamuk, Şevket (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim yay.

Sıdkı (1340/1922). *Gedikler*, İstanbul.

Sümer, Faruk, "Ağa". *DİA*, c.1, s.451-2.

Şemseddin Sami (1317/1900). *Kamus-ı Türki*, Dersaadet: İkdâm matbaası.

Ünsal, Behçet (1984). "Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi". *Vakıflar Dergisi*, sayı XVII, s. 97-98.

Yediylıdız, Bahaeddin (1980). "Vakıf Müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerine etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, s.157-161.

Yediylıdız, Bahaeddin (1982). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü". *Vakıflar Dergisi*, S. XIV, s.1-27.

Yediylıdız, Bahaeddin (1982). "Türk vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri 1700-1800". *Osmanlı Araştırmaları*, haz. H. İnalçık, N. Göyünç, H. Lowry, c. III, İstanbul, s.143-164.

Yediylıdız, Bahaeddin (1982). "Müessese-toplum münasebetleri çerçevesinde XVIII. asır Türk toplumu ve vakıf müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. XV, s. 23-53.

Yediylıdız, Bahaeddin (1982). "XVIII. asırda Türk vakıf teşkilatı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, S. XII, s. 171-190.

Yediylıdız, Bahaeddin (1983). "Vakıf İstılahları Lügatçesi". *Vakıflar Dergisi*, S. XVII, s.51-56.

Yediylıdız, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yılmaz, Coşkun (2003). "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma". *Osmanlı*, IV. cilt, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye yay.

Yörük, S. (2011). "Çelebi Unvanı Hakkında Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, S.18, Yaz 2011, s. 290-297.

Yusuf Has Hacib (2003). *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara: TTK Basımevi.

Yüksel, Hasan (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585- 1683)*, Sivas.

Zaim, Sabahattin (1992). *İslam- İnsan- Ekonomi*, İstanbul: Yeni Asya yay.

Ek: Çubukçu Hüseyin Çelebi bin Abdullah'ın vakfiyesi, VGMA, Defter 739, 61/32

